

Z. ZINKEVIČIUS

DAR KARTĄ DĖL LIETUVIŲ XVI–XVII A. RAŠTŲ KALBOS KILMĖS

Neseniai paskelbtas J. Palionio straipsnis¹ verčia grįžti prie šios temos, juoba kad čia daug ką ne visi vienodai suprantame, tuos pačius dalykus skirtingai traktuojame.

Pirmiausia reikia konstatuoti, kad aiškinantis mūsų senosios rašomosios kalbos kilmę, neretai išleidžiamas iš akių ar bent nepakankamai įvertinamas šiaip jau kalbos istorikams ir dialektologams gerai žinomas faktas, jog kiekvienos kalbos raidoje visuomet reiškiasi dvi tendencijos, realizuojamos viena kitai priešingų kalbinės diferenciacijos ir integracijos procesų. Lengviau pastebimi ir labiau akivaizdūs kalbinės diferenciacijos procesai: dėl jų kalboje atsiranda tarminiai skirtumai, turintys natūralų pobūdį, nesusiję betarpiškai su sąmoninga žmogaus veikla tvarkant kalbą. Sunkiau pastebėti ir išryškinti natūralius, savaime vykstančius kalbinės integracijos procesus, nes juos paprastai užgožia žmonių atliekama sąmoninga kalbos norminimo veikla. Tačiau tokie procesai iš tikrųjų nuolat vyksta, jie vyko ir praeityje, tik ne visuomet ir ne visur vienodai intensyviai. Tų procesų rezultatas – kalbos antdialektinės formacijos, turėtos visais laikais, bet jos ne visuomet buvo vienodos, priklausė nuo istorinių kalbos funkcionavimo sąlygų. Antdialektinės kalbos formacijos iš tikrųjų yra įprastas, visuotinai paplitęs reiškinys, nors gerokai įvairuojantis². Tų formacijų – tam tikrų interdialektų – pagrindu paprastai ir kuriasi raštų kalbos. Tai jau būna susiję su sąmoninga žmogaus veikla, priklauso nuo ekstralingvistinių sąlygų, ne tų pačių įvairiose šalyse. Plg. kad ir viduramžių kurfiurstų kanceliarijų vaidmenį formuojantis atskiriems vokiečių rašomosios kalbos variantams. Dabartiniu metu integraciniai kalbinės raidos procesai ir jų sukurtos antdialektinės formacijos ypač ryškios besivystančiose šalyse, kur dar tik pradedamos kurti rašomosios kalbos, atsirandančios tebesant šnekamie-

¹ Palionis J. Dėl [lietuvių literatūrinės kalbos kilmės], „interdialektinės“ koncepcijos. Baltistica. T. 23, sąs. 2. P. 184–192.

² Plačiau aprašyta leidinyje „Типы наддialeктных форм языка“ (АН СССР, Ин-т рус. яз. / Отв. ред. М. М. Гухман). М.: Наука, 1981.

siems interdialektams³. Lietuvių kalba, žinoma, nebuvo ir negalėjo būti jokia išimtis. Integracijos procesai jos raidoje yra turėję nemažą reikšmę, vėliau jie buvo gerokai prislopinti nutaustant diduomenei ir lietuvių kalbai XVIII–XIX a. virstant daugiausia valstiečių kalba. Tam tikrų antdialektinių šnekamųjų formacijų mes juk turime ir dabar, pvz., Lietuvos miestuose. Viso to paneigti negalima. Jeigu tokios antdialektinės formacijos išskyla esant plačiai įsigalėjusiai bendrinei kalbai, tai juo labiau jos turėjo egzistuoti tais laikais, kada tos bendrinės kalbos dar nebuvo, taigi prieš mūsų raštijos pradžią. Kitas klausimas, kiek tos formacijos pas mus buvo ryškios ir kokią reikšmę jos galėjo turėti formuojantis raštų kalbai. Bet jas visai ignoruoti, kaip linkstama daryti, jokių būdu negalima. Tai būtų lygu nesiskaitymui su normalia kalbos raida.

Toliau, netiksliai tvirtinama, kad lietuvių literatūrinės kalbos kilmės „interdialektinė“ koncepcija (J. Palionio žodžiais tariant) grindžiama tik ekstralingvistikos duomenimis, lingvistinių argumentų esą nepateikiama ir jų surasti vargu ar būtų įmanoma. Su tuo negalima sutikti. Lingvistinių argumentų pateikiama ir jie labai svarūs. Juk daug pasako jau vien neginčijamas faktas, kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (= LDK) iš pat pradžių formavosi ne vienas, bet du rašomosios kalbos variantai. Vieno ištakos dialektologus aiškiai orientuoja į ano meto Žemaičių vyskupystės (anksčiau Žemaičių kunigaikštystės) branduolį sudariusias etnografinės Lietuvos vidurio žemumas, jis tada ir buvo vadinamas „žemaičių kalba“, nors neturėjo nieko bendra su žemaičių tarme. Antrojo ištakos veda į Lietuvos sostinę Vilnių ir jo apylinkes, kur buvo šnekama iš rytų aukštaičių tarmės išaugusia kalbine formacija, vadinta tiesiog „lietuvių kalba“. Nei vienas LDK autorius jau pačioje mūsų raštijos pradžioje nerašė savo gimtąją šnekta (nors jos elementai dažnai prasikiša), bent taip parašytos nė vienos knygos nebuvo išspausdinta. Ir visa tai vyko tada, kai tarminė diferenciacija, kaip rodo pastarųjų dešimtmečių dialektologų tyrinėjimai, LDK buvo jau labai stipri, bemaž tokia kaip dabar.

Pirmųjų autorių darbuose gerokai įvairuoja rašyba, stiliaus manieros, kažkiek terminologija ir kiti panašūs su ekstralingvistika susiję dalykai, bet nė pats natūralusis kalbos pagrindas, kuris apskritai yra vienodas visiems to paties rašomosios kalbos varianto autoriams, nežiūrint iš kur jie buvo kilę ir kokia jų gimtoji šnekta. Antai viduriniu raštų kalbos variantu („žemaičių kalba“) rašę autoriai, pvz., Mikalojus Daukša, Merkelis Petkevičius, Boguslavas Chilinskis, visi turi kietąjį *i* prieš *e* tipo vokalizmą, visi išlaiko sveikus *a*, *ę* ir *an* tipo junginius, jiems visiems

³ Antai knygoje „Типы наддialeктных форм языка“ rašoma: „Пример языка хауса... убедительно показывает, что ко времени графизации этого языка и кодификации его письменной формы в нем уже существовали наддialeктные формы в виде городских койне с устойчивой нормой, стихийно сложившейся в условиях только устного функционирования“ (p. 213).

būdingas ryškus balsis *o*, visų jų kalboje po minkštųjų priebalsių gerokai neutralizuota *a : e* opozicija (greičiausiai tarė *æ*), prieš *e* tipo balsius pastebimiau minkštinami tik *k, g, š, ž* priebalsiai ir kt. Rytiniu variantu („lietuvių kalba“) rašę autoriai (Konstantinas Sirvydas, Jonas Jaknavičius ...) irgi visi turi kietąją *t* prieš *e* tipo vokalizmą, bet vietoj nosinių balsių *q, ę* jie visi vartoja siauruosius *u, i* (greičiausiai denazalizuotus), dažniausiai ir *an* tipo junginius siaurina bei suplaka su *un* tipo junginiais (kaip dabar rytų aukštaičiai), jų visų kalbai būdingas atviras *o* (tarė *ɔ* ar net *ɑ̃, a'*), po minkštųjų priebalsių neryški *a : e* opozicijos neutralizacija, bet daug intensyviau minkštinami priebalsiai prieš *e* tipo vokalizmą. Imkime kad ir Daukšos raštus. Čia rašyba, stiliaus manieros, net skolinių vartojimas gerokai skiriasi nuo Petkevičiaus ar Chilinskio raštų, nors visų trijų autorių kalbinis pagrindas iš esmės tas pats, nežiūrint to, kad Daukša ir Petkevičius buvo kilę nuo Kėdainių, o Chilinskis gimė ir vaikystę praleido Šventežeryje, taigi pietų aukštaičių tarmės plote. Detaliai analizuojant šių trijų autorių kalbą, daugiausia išryškėja kiekybiniai, bet ne kokybiniai jos skirtumai, o tai, savo ruožtu, rodo rašomosios kalbos normų nenusistovėjimą, sąmoningos kodifikacijos stoką.

Tą patį matome ir panagrinėję rytinio raštų kalbos varianto autorių tekstus. Jų visų kalbinis pagrindas iš esmės tas pats, jeigu neskaitysime atskirų autorių gimtosios šnektos gausių elementų ir daugelio įvairuojančių su ekstralingvistika susijusių dalykų. Antai žymiausio šios rašomosios kalbos kūrėjo Konstantino Sirvydo veikaluose aiškiai išsiskiria Jonui Jaknavičiui ir anonimiam padėjėjui (ar padėjėjams) priskirtini elementai⁴. Šiaip jau pats kalbinis pagrindas tas pats kaip Jaknavičiaus evangelijose, 1605 m. anoniminiame ir 1677 m. Belarmino katekizmuose, taip pat kituose rytinio raštų kalbos varianto tekstuose. Tvirtinimas, kad 1605 m. katekizmo vertėjas rėmėsis rytinių dzūkų, o Sirvydas rytų aukštaičių puntininkų tarmėmis, taigi kad abiejų kalboje negalys glūdėti tas pats interdialektas, yra nesusipratimas, atsiradęs dėl klaidinančios senojo tarmių skirstymo terminologijos. Juk vadinamieji „rytiniai dzūkai“ iš tikrųjų yra tie patys „rytų aukštaičiai puntininkai“, tik dzūkuojantys. 1605 m. katekizmo vertėjo šnektą priklausė menkai tedzūkuojantiems „puntininkams“, kurie tik vietoj *č, dž* turėjo *c, dz*, bet *t, d* prieš *i* tipo vokalizmą išlaikė sveikus. Ir tai atitiko Vilniaus apylinkių, gal ir apskritai rytinio raštų kalbos varianto tarties normą. Matyt, dėl to ir Sirvydas afrikatas *č, dž* žymėjo raidėmis *c, dz* (*ć, dź*), nors jo gimtojoje šnektoje nebuvo dzū-

⁴ Tai sudarė pagrindą J. Palionio klausimui ir priekaištui: „... argi galima vadinti (kad ir apsidraudus modalinio pobūdžio žodžiais *palyginti, gana*) „nusistovėjusia“, „vieninga“ K. Sirvydo „Punktų sakymų“ kalbą, jeigu joje yra ryškių sisteminių skirtybių tiek fonologijoje, tiek morfologijoje?“ (Min. veik., p. 185). Suprantama, nesirvydiški elementai aiškiai išsiskiria ir negali sudaryti „vienybės“ su sirvydiškais.

kuojama. 1605 m. katekizme išliko daug vertėjo gimtosios šnektos elementų, o Sirvydas labiau taikėsi prie savo parapijonių vilniečių kalbos. Juk jis negalėjo Vilniaus šv. Jono bažnyčioje sakyti pamokslus ir vėliau surašyti jų konspektus (punktus) kitokia kalba, negu jo parapijonys šnekėjo. Todėl ir susidaro klaidinantis įspūdis, jog vėlesniuose raštuose (Sirvydo) galima rasti daugiau negu ankstesniuose (1605 m. katekizme) „nusistovėjusių“ kalbos reiškinių. Tai, žinoma, tik ekstralingvistinių aplinkybių padarinys, sąmoningos autorių veiklos rezultatas. Tačiau tokia veikla jokių būdu neįmanoma paaiškinti tų anksčiau aptartų bendrybių, kurios būdingos visiems šio raštų kalbos varianto tekstams.

Iš ano meto LDK raštų kalbos, atmetę autorių gimtųjų šnektų elementus ir tą įvairumą, kuris susijęs su ekstralingvistika, galime retrospektyviniu metodu nesunkiai rekonstruoti dvi minėtas antdialektines formacijas – šnekamuosius interdialektus. Ir tai neturėtų nieko stebinti. Juk jeigu lietuvių raštijos nebūtų buvę, jeigu mes ją dar tik dabar pradėtume kurti, greičiausiai orientuotumės į didesnę prestižą turinčią antdialektinę šnekamąją (miestų) formaciją, negu į kurią konkrečią šnektą⁵.

Kritikai dažnai netiksliai operuoja interdialekto terminu, jį savitai traktuoja, sumaišo epochas. Ir J. Kruopas, kritikuodamas K. Jablonskį, ir dabar J. Palionis įrodinėja, kad XVI–XVII a. šnekamiesiems interdialektams atsirasti Lietuvoje nebuvo sąlygų. Su tuo reikia sutikti. Bet juk niekas netvirtina, kad tie interdialektai atsirado XVI–XVII a. Tai turėjo įvykti daug anksčiau, kada jiems atsirasti sąlygos buvo net labai palankios. Juk visiems žinoma, kad nuo XII a. lietuviai ėmė rodyti nepaprastą aktyvumą: organizavo tolimus karo žygius, sukūrė galingą valstybę, prie jos prijungė didelius kitų šalių plotus. Įvairiatarmių žmonių bendri žygiai, pats valstybingumas anuomet negalėjo nesukelti integracinių kalbos raidos procesų. Valstybės raštinėje imtos vartoti svetimos kalbos (lotynų, kanceliarinė slavų kalba) tada tų procesų sukliudyti negalėjo, nes tos kalbos tebuvo rašto, o ne šnekamosios: nei kunigaikščiai, nei bajorai ar kariai jomis nešnekėjo, tik raštininkai jomis rašė. Iškilti būtent dviem šnekamiesiems interdialektams istorinės sąlygos Lietuvoje buvo labai palankios. Juk iki pat Vytauto laikų Žemaičiai sudarė gana savarankišką atskirą valstybę. Natūralu, kad joje ilgainiui susiklostė sava antdialektinė formacija, kuriai pradžia davė šios šalies branduolio – Nevėžio baseino žemumų ano meto tarmė. Ši šnekamoji formacija (interdialektas) stipriai skyrėsi nuo Lietuvos sostinės Vilniaus bei jo apylinkių kalbos, davusios pradžia antrajam interdialektui („lietuvių kalbai“). Visa tai turėjo įvykti dar iki prasidedant

⁵ XIX a. pabaigoje, kai formavosi dabartinė lietuvių bendrinė kalba, padėtis buvo kitokia: tada miestuose daugiausia nelietuviškai kalbėjo.

pirmajai didelei mūsų aukštuomenės slavizacijos bei polonizacijos bangai, kuri, suprantama, vėliau gerokai sumažino interdialektų vaidmenį ir paliko labai ryškų antspaudą senosios raštijos kalboje.

Netiksliai interdialektai siejami su tam tikra teritorija. Esą rytinis interdialektas egzistavęs Vilniuje ir jo apylinkėse, vidurinis – Kėdainių mieste ir apie jį. Iš tikrųjų čia jie ne egzistavo, bet iš tų plotų buvo kilę. Jeigu tik tuose plotuose jie būtų buvę vartojami, mes neturėtume teisės jų net vadinti interdialektais, tai būtų paprastos tarmės.

Kėdainiai iki XVII a. iš tikrųjų buvo nedidelis miestelis, kuris negalėjo suvaidinti ryškesnio centralizuojamo vaidmens Žemaičių kunigaikštystės gyvenime. Jie mūsų kultūros istorijoje iškilo tik nuo XVII a. vidurio, kai reformatų globėjas kunigaikštis Jonušas Radvila čia įkūrė spaustuovę specialiai lietuviškoms knygoms leisti. Suprantama, tik nuo tada kėdainiškių kalba galėjo turėti tiesioginės įtakos ten spausdinamoms knygoms, juoba kad jų parengėjai daugiausia buvo kėdainiškiei. Bet ne tai turima galvoje iškeliant Kėdainių krašto (ne miesto!) reikšmę. Šis kraštas – Nevėžio baseino žemumos – kažkada sudarė senosios Žemaičių kunigaikštystės branduolį, davusį pradžia reikšmingai antdialektinei formacijai⁶ („žemaičių kalbai“), kurios pagrindu vėliau buvo kuriamas vidurinis raštų kalbos variantas. Kas kita Vilnius. Jo gyventojų kalbos (miesto koinė⁷) tiesioginė reikšmė senovinei „lietuvių kalbai“ bei rytiniam raštų kalbos variantui formotis iš tikrųjų turėjo būti didelė, nepaisant to, kad mieste gyveno ne vien lietuviai. Beje, ankstyvojo laikotarpio Vilniaus miesto internacionalinį pobūdį pastaruoju metu linktama gerokai perdėti. Kad dar ir XVII a. pradžioje Vilnius tebebuvo perdėm lietuviškas, be kita ko, rodo šv. Jono bažnyčios krikšto ir sutuoktuvių registracijos knygų antroponimų analizė⁸. Beje, netikslus tvirtinimas, kad lietuviškus pamokslus Vilniuje pradėta sakyti tik nuo XVI a. pabaigos. Nėra abejonės, kad jie čia buvo sakomi nuo pat krikšto laikų. Juk lenkiškų pamokslų tada niekas nebūtų supratęs, nes ir didikai šios kalbos dar nebuvo pramokę. Iki XVI a. pradžios lenkiškai mokančių gyventojų mieste buvo visai nedaug, paparinėje šv. Jono bažnyčioje

⁶ Ją buvo konstatavęs jau J. Kazlauskas, tirdamas baltų kalbų pakitimų santykinės chronologijos nustatymo galimybes ir ribas. Jis tvirtino Lietuvoje buvus antdialektinį sluoksnį, kuriam pradžia davė pietų ir vakarų aukštaičių ar Zietelos tipo dialektas, žr. *Baltistica*, I priedas. V., 1972. P. 86.

⁷ Vietoj *miesto interdialektas* terminas *miesto koinė* dabar visuotinai vartojamas lingvistinėje literatūroje, net ir naujausioje (žr. minėtą leidinį „Типы наддиалектных форм языка“). Siūlomasis *interdialekto* ir *koinės* reikšmių išskyrimas turi daugiau teorinę negu praktinę reikšmę.

⁸ Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje. V., 1977.

pamokslai turėjo būti sakomi tik lietuviškai, nes lenkiškus pamokslus šalia lietuviškų pradėta sakyti apie 1521 m⁹.

Prieštarigai suprantama pati interdialekto sąvoka, painiojamas interdialektas su rašomąja, net bendrine kalba. Antai skaitome: „Šitokiomis istorinėmis aplinkybėmis (turima galvoje XVI–XVII a. situacija. — Z. Z.), kai lietuvių kalba nebuvo plačiau vartojama nei administracinėse įstaigose, nei mokyklose, nei dvasininkų tarpe, kai ja nebuvo rašomi dalykiniai raštai, laiškai, nekuriama beletristinė literatūra, argi galima kalbėti apie lietuvių bendrinės kalbos (koinė) susidarymą?“¹⁰ (visur išretinta mano. — Z. Z.). Be kita ko, sunku būtų net suprasti šnekamosios koinės kilmę iš raštų kalbos. Paprastai būna atvirkščiai: rašomoji kalba kuriama šnekamosios pagrindu.

Antra vertus, jokių būdu nereikia pervertinti antdialektinių formacijų reikšmės kuriantis raštų kalbai. Negalima šio reiškinio suscheminti, pvz., mažinant raštijos pradininkų sąmoningos kalbinės veiklos reikšmę ir pan. Šnekamieji interdialektai juk tegalėjo sudaryti tik tam tikrą kalbinę bazę, iš kurios vėliau išaugo raštų kalba. Jie traktuotini tik kaip tos kalbos ištakos. Nėra abejonės, kad rašomoji kalba — abu aptarti raštų kalbos variantai — rutuliojosi toliau savarankiškai, tolo nuo šnekamųjų prototipų. Žinoma, didelę reikšmę čia turėjo sąmoninga žmonių kalbinė veikla. Šia prasme negalima nesutikti su J. Palionio tvirtinimu, jog „literatūrinė, raštų (plačia šio žodžio reikšme) kalba dėl savo specifinės paskirties bei specifinių funkcijų jau nuo pat savo kūrimosi pradžios ima daugiau ar mažiau skirtis nuo tos tarmės (resp. antdialektinės formacijos. — Z. Z.), kurios pagrindu ji kuriasi. Todėl net pirmiesiems autoriams būna būdingas ir tam tikras nutolimas nuo jų gimtosios tarmės ar šnektos, ir tam tikra sąmoninga raiškos priemonių atranka, ir tam tikros jų raštų kalbos bendrinimo, vienodinimo pastangos. Visi su šiais reiškiniais susiję procesai vėlesniais literatūrinės kalbos etapais paprastai darosi intensyvesni, ir tai atsispindi jos vartosenoje“¹¹. Teisingi žodžiai!

Taigi lietuvių raštų kalbos kilmės interdialektinė koncepcija (ar kaip ją pavadinsime) iš tikrųjų anaipol negriauna tradicinių pažiūrų, neverčia keisti literatūrinės kalbos raidos interpretacijos, tik ją įprasmina, įveda į senosios Lietuvos valstybės ir Žemaičių kunigaikštystės istorinį foną.

⁹ Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 38–39 (= Senoji lietuviška knyga. K., 1947. P. 100–101); Ochmański J. Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 r.). Białystok, 1965, S. 55.

¹⁰ Palionis J. Min. veik. P. 188.

¹¹ Ten pat, p. 186.